

hane kurmuştur. Kayrevan'daki Beytülhikme'yi ilk kuranın III. Ziyâdetullah (903-909) olduğu söylenir. Beytülhikme, Kayrevan'ın en büyük caddesi üzerinde Ulu cami yakınında bir yerde idi. Kütüphanenin yanında telif ve tercüme heyetleri için ayrılan odalardan başka tıp, eczacılık, matematik, geometri, astronomi ve botanik alanlarında araştırma ve öğretim yapılan bölümler vardı. Ayrıca Beytülhikme kadrosuna dahil ilim adamlarının ikametlerine ayrılan yerler ve her türlü sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak tesisler bulunuyordu.

Kayrevan'da Bağdat'takine benzer yüksek düzeyde ilmi araştırmalar yapacak böyle bir merkez ve kütüphanenin kurulması konusunda III. Ziyâdetullah'ı teşvik eden İbrâhim b. Ahmed eş-Şeybânî'dir (ö. 298/910). Riyâzî unvanıyla anılan bu değerli âlim Bağdat'ta yetişmiş, Câhiz, İbn Kuteybe ve Müberred gibi devrinin en ünlü bilginleriyle beraber bulunmuş ve doğu İslâm memleketlerindeki ilmi faaliyetleri Kayrevan'a taşımaya başlamıştı.

Ağlebîler Devleti Fâtımîler tarafından yıkıldıktan sonra (909) Beytülhikme'nin âkibeti hakkında bilgi mevcut değilse de buradan yetişen ilim adamlarının Endülü's'e geçerek çalışmalarını daha uygun bir ortam olan Kurtuba'da sürdürdükleri tahmin edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 140; II, 514, 515; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-hukemâ'* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1405/1985, s. 65, 69, 73; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire 1348, s. 112, 171, 174, 251, 337, 340-342, 378, 379, 380, 382, 396; Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem*, Kahire, ts. (Matbaatü Muhammed Muhammed Matâr), s. 58, 75-78, 86, 88; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XII, 191; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-ulemâ'*, s. 23, 69, 109, 148, 149, 177, 208, 228, 230; İbn Ebû Usaybia, *Üyûnü'l-enbâ'*, I, 203, 205, 257; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 162-163; İbn Nübâte el-Hatîb, *Şerhu'l-Üyûn*, Kahire 1278/1871, s. 132, 151; *Keşfü'z-zunûn*, II, 679, 681, 871, 872; Ahmed Ferid Rifâî, *Asrû'l-Me'mûn*, Kahire 1346/1928, I, 375, 377; Ahmed Emîn, *Duḥa'l-İslâm*, Beyrut 1351-55/1933-36; II, 64, 65; Sâid Divcî, *el-Emrî Ḥâlid b. Yezîd*, Dimaşk 1952, s. 30-36; a.mlf., *Beytül-hikme*, Musul 1392/1972, s. 10-41; Hittî, *Târîhu'l-'Arabî'l-muṭavvel*, Beyrut 1954, II, 501; Mez, *el-Ḥaḍâretü'l-İslâmiyye*, I, 312; Abdülhalim Muntasir, *Târîhu'l-'ilm ve devrû'l-'ulemâ' i'l-'Arab ft teḥaddümih*, Kahire 1971; Enver er-Rifâî, *el-İslâm ft ḥaḍâretih ve nuzumih*, Dimaşk 1973; Tîrâzî, *Ḥazâ'inü'l-kütübî'l-'Arabîyye fi'l-ḥâfıkayn*, Kahire, ts. (Darü'l-Kütübî'l-Lübnâniyye), I, 101; Remziye Muhammed el-Atrakcî, "Beytül-hikme el-Bağdâdî ve eşeruhü fi'l-hareketi'l-'ilmiyye", *el-Mu'errihu'l-'Arabî*, XIV, Bağdat 1980, s. 317-355.

MAHMUT KAYA

BEYTÜLİZZE

(بيت الززة)

Kur'an-ı Kerim'in bir bütün halinde indirildiği ve dünya semasında bulunduğu rivayet edilen yerin adı.

Beytülizzenin mahiyeti hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakta, ancak Kur'an'ın Hz. Peygamber'e peyderpey nüzülünden söz edilirken onun semâ-i dünyâda (yere en yakın gök) bir yer olduğu zikredilmektedir. Levh-i mahfûzda bulunduğu ifade edilen Kur'an-ı Kerim'in (el-Burûc 85/21-22) âyetleri ramazan ayında mübarek bir gecede (Kadir gecesi) buradan indirilmiştir (el-Bakara 2/185; ed-Duhân 44/2-3; el-Kadr 97/1). Bazı rivayetlerden bu indirilişin beytülizze olduğu anlaşılmakta olup buna göre nüzülün bir başka safhası da âyet ve sûrelerin beytülizzenen Cebrâil aracılığı ile veya vasıtasız olarak şartlara ve ihtiyaçlara göre Hz. Peygamber'e peyderpey gönderilmesidir (el-İsrâ 17/106; el-Furkân 25/32).

İbn Abbas şöyle demiştir: "Kur'an 'zikir makamı'ndan (levh-i mahfûz) alındı, dünya semasındaki beytülizze'ye kondu. Cibrîl de onu Peygamber'e indirir ve ağır ağır okurdu" (bk. İbn Ebû Şeybe, VI, 144; Hâkim, II, 223). Hâkim bu rivayeti zikrettikten sonra isnadının sahih olduğunu kaydetmiş, Zerkeşî, Zehebî ve Süyûtî gibi bazı âlimler de beytülizzenen söz eden bu ve benzeri bazı rivayetler için aynı değerlendirmeyi yapmışlardır.

Beytülizze tasavvuf terimi olarak Hak'ta fânî olma halinde cem** makamına vâsıl olan kalp demektir (Tehânevî, I, 111).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, VI, 144; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 222-223; Kuşeyrî, *er-Risâle* (Uludağ), s. 158-159; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, s. 9-31; Zehebî, *et-Telḥîş* (Hâkim, *el-Müstedrek* içinde), II, 223; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 228-232; Süyûtî, *el-İḥkân* (Ebû'l-Fazl), I, 116-121; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, Kahire 1372/1953, I, 37-40; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 111, 234.

ABDULLAH AYDEMİR

BEYTÜLMAKDİS

(bk. KUDÜS).

BEYTÜLMÂL

(بيت المال)

Devlet hazinesi, devlete ait mal varlığının bütünü ve bununla ilgili idarî-malî kurum.

Kelime anlamı "mal evi" olan beytül-mâl bir terim olarak devlete ait malların muhafaza edildiği fizikî mekân ifade ettiği gibi devlete ait taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir. Bu geniş anlamıyla beytül-mâl, devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil bağımsız bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğuştan ve Tarihi Gelişimi. Beytül-mâlin teşkilatlı bir malî kurum olarak ortaya çıkışı birçok araştırmacı tarafından Hz. Ömer devrine nisbet edilmekteyse de onu gerek bir fizikî mekân gerekse malî bir kurum olarak İslâm devletinin ilk kuruluş yıllarına, Hz. Peygamber'in Medine dönemine kadar götürmek mümkündür. Gerçi Mekke döneminde de Hz. Peygamber'in kendisine getirilen bağışları ya bizzat veya diğer müslümanlar vasıtasıyla muhtaçlara dağıttığı bilinmektedir. Ne var ki bu dönemde ne bir İslâm devleti ne de bu devlete bağlı bir malî kurum vardır. Yapılan şey, müslümanlar arasındaki yardımlaşmanın Hz. Peygamber aracılığıyla belirli bir düzen içinde yürütülmesinden ibarettir. Medine döneminde ise kurulan bir İslâm devleti ve bu devlete bağlı olarak yavaş yavaş oluşan bir malî yapı söz konusudur. Bu dönemde bağışların dışında devlete ait ilk önemli gelir Bedir Savaşı'nda elde edilen ganimetlerle esirlerin serbest bırakılması karşılığında alınan fidyelerdir. Bunların tamamını devlet için bir pay ayrılmadan Bedir'e katılan gazilere dağıtılmıştır. Tercih edilen görüşe göre zekât mükellefiyeti de aynı yıl başlamış, böylece ilk defa devlet tarafından düzenli vergi bu yıl toplanmıştır. Bedir Savaşı'ndan sonra ikinci ganimet Benî Kaynukâ'dan alınmıştır. Bu ganimetin beşte biri, kısa bir süre önce nâzil olan En-fâl sûresinin 41. âyetine uygun olarak devlete ayrılmış, geri kalanı gazilere dağıtılmıştır. Daha sonra Benî Kurayza Yahudilerinin ganimet alınan malları da aynı şekilde paylaşılmıştır. Müslümanların elde ettikleri ilk topraklar ise Uhud'dan altı ay sonra alınan Benî Nadîr arazisi-

dir. Barış yoluyla alınan bu arazi Haşır suresinin 6. âyetine göre beytûlmâle intikal etmiştir. Bu dönemde henüz beytûlmâl kelimesi kullanılmamakla birlikte gerek zekât gelirleri gerekse elde edilen ganimetlerle bu kurumun ilk temellerinin Hz. Peygamber tarafından atılmaya başlandığını söylemek mümkündür. Hicrî dokuzuncu yılda bu gelirlerle cizye de eklenmiştir. Normal devlet gelirlerinin ihtiyacı karşılamadığı durumlarda Hz. Peygamber'in beytûlmâle bağış topladığı da bilinmektedir.

Hz. Peygamber toplanan bu gelirlerin bir kısmını zekâtta olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen sarf yerlerine harcamakta, bir kısmını da gerekli yerlere kendi takdirine göre sarfetmekteydi. Bu harcama kalemlerinin başında savaş giderleriyle yoksullara yapılan yardımlar gelmektedir. Öte yandan İslâm devletinin çeşitli bölgelerine tayin edilen memurlara, ortaya çıkmaya başlayan beytûlmâlden maaş bağlandığı görülmektedir. Nitekim Mekke'nin fethinde buraya âmil (vali) olarak tayin edilen Attâb b. Esîd'e Hz. Peygamber günde bir (veya iki) dirhem maaş bağlamıştır.

Medine döneminde oluşmaya başlayan bu devlet gelirleri üzerinde Hz. Peygamber bir mal sahibi olarak değil bir kamu görevlisi, bir devlet başkanı olarak tasarruf etmiştir. Onun, zekât hurmalarından birini ağzına atan torunu Hasan'a, "Bırak, o ne Allah Resulü'ne ne de ailesinden birine helâldir" (*Müşned*, I, 200) demesi, zekât gelirlerinin Peygamber ailesine helâl olmamasının sonucu olduğu kadar beytûlmâle ait bir malın Hz. Peygamber'in şahsî serveti gibi görünmediğinin de işaretidir. Bu bakımdan devlet başkanının mal varlığından ayrı olarak devlete ait müstakil bir mal varlığı kavramının ilk dönemlerden itibaren mevcut olduğu görülmektedir.

Devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî bir mekân olarak da beytûlmâlin ilk temellerinin Hz. Peygamber zamanında atıldığı görülmektedir. Beytûlmâle ait nakit paranın Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edildiği ve bu paraları onun çeşitli örneklerde görüldüğü üzere çok kısa bir sürede elinden çıkardığı bilinmektedir (meselâ bk. Buhârî, "Zekât", 20). Ziraî ürün türünden olan devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir odada muhafaza edildiği ve gerekli yerlere bundan sorumlu olan Hz. Ömer tarafından sarfedildiği çeşitli rivayetlerden açıkça

anlaşılmaktadır (meselâ bk. *Müşned*, V, 445; Buhârî, "Zekât", 60; Müslim, "Zekât", 161). Hz. Hasan kendisinin zekât hurmasını yemesiyle ilgili olayda, "Resûlullah beni 'sadaka odası'na götürdü" demektedir. Bu oda Hz. Ömer'in sorumlu bulunduğu mescidin üst katındaki oda olmalıdır. Abdülhay el-Kettânî, Nu'mân b. Mukarrin el-Müzenî'den yaptığı bir rivayette Müzeyne kabilesinden 400 kişilik bir heyete bu odadan azık dağıtıldığını ve hepsinin ihtiyaçlarının giderildiğini kaydeder. Kaynaklarda Bilâl-i Habeşî'nin sorumlu olduğu ve "meşrebe, gurfe, hizâne" adlarıyla anılan bir odanın daha varlığından bahsedilmektedir ki bunun Hz. Ömer'in sorumlu bulunduğu odadan ayrı bir oda mı olduğu, yoksa farklı dönemlerde aynı görevi aynı odada ikisinin üstlenmesinin mi söz konusu edildiği açık bir şekilde bilinmemektedir. Ebû Dâvûd ve Beyhakî, Hz. Peygamber'in bazı ödemelerinin onun adına Bilâl-i Habeşî tarafından yapıldığını nakletmektedirler (Ebû Dâvûd, "İmâre", 35; Beyhakî, VI, 80). Bundan, Bilâl-i Habeşî'nin Hz. Ömer'e benzer bir beytûlmâl görevlisi olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Aynı şekilde zekât olarak toplanan hayvanlar da Medine yakınlarında Nakî' mevkiinde muhafaza edilmekte ve bunlar bizzat Hz. Peygamber tarafından sayılıp damgalatılmaktaydı (Buhârî, "Zekât", 68-69).

Asr-ı saâdet döneminde Hz. Ömer ve Bilâl-i Habeşî'den başka beytûlmâl görevlilerinin bulunduğu da bilinmektedir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Muâz b. Cebel bunlardandır. Bu dönemde zekât gelirlerini toplamak, muhtaçlara dağıtmak, ziraî ürünlerin miktarlarını tahmin ve zekâtını belirlemek üzere çok sayıda kişi görevlendirilmiştir. Zekât âmili olan bu kimseler de bir anlamda beytûlmâl görevlisi sayılmalıdır. Çeşitli kaynaklarda Hz. Peygamber'in zekât gelirlerini ve bunların verildiği kimseleri yazan kâtiplerinin isimleri kaydedilmektedir ki Kalâşandî'nin de *Şubhu'l-a'sâ'da* (I, 91) belirttiği gibi bu rivayetlerin doğru olması halinde beytûlmâl divanının basit şekliyle de olsa daha Hz. Peygamber döneminde kurulduğu söylenebilir (Kettânî, II, 157-158).

Beytûlmâlin bu yapısı ve işleyişi Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halifelégi zamanında büyük bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Bu dönemde toplanan zekât ve diğer devlet gelirleri Hz. Pey-

gamber devrinde olduğu gibi fazla vakit geçirilmeden muhtaçlar için sarfedilmiştir. Halife Ebû Bekir'in Medine yakınında Sunh'ta beytûlmâl için bir yer aldığı, kendisinin bir müddet burada oturduğu, daha sonra Medine'ye taşınınca beytûlmâli de beraberinde Medine'deki evine taşıdığı bilinmektedir. Bu dönemde Ebû Ubeyde, Ömer b. Hattâb ve Muaykib b. Ebû Fâtıma'nın adları beytûlmâl görevlisi olarak geçmektedir. Halife olduktan sonra da geçimini sağlamak için ticaret yapmaya devam etmek isteyen Hz. Ebû Bekir'e Hz. Ömer'in, "Gel Ebû Ubeyde'ye gidelim de sana günlük şu kadar dirhem maaş versin" demesinden Ebû Ubeyde'nin bu görevi Peygamber devrinden itibaren kesintisiz sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ebû Bekir'in toplanan gelirleri bekletmeden dağıtmasının yanı sıra beytûlmâl gelirlerinin sonraki dönemlere nisbetle fazla olması da gelişmiş bir beytûlmâl kurumuna ihtiyaç göstermemiştir. Nitekim ilk halifenin ölümünde bir heyet huzurunda beytûlmâli açan Hz. Ömer burada sadece 1 dinar bulabilmiştir.

İslâm topraklarının genişlemesi ve devlet gelirlerinin öncekilerle kıyas edilemeyecek derecede artması, Hz. Ömer döneminde beytûlmâlin kurumlaşmasını ve İslâm devletinin malî yapısını oluşturmaya şekle teşkilâtlanmasını gerektirmiştir. Kettânî, Ebû Hüreyre'nin Bahreyn'den 500.000 dirhem değerinde mal getirmesi üzerine beytûlmâle giren ve çıkan mallarla bu mallar üzerinde hak sahibi olanların düzenli bir şekilde kaydedilmesi zaruretinin doğduğunu ve Hz. Ömer tarafından bu iş için Akîl b. Ebû Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'in görevlendirilerek sonraki dönemlerde daha da gelişen beytûlmâl divanının temellerinin atıldığını söylemektedir (*et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 299). Bu devirde Medine'deki merkez beytûlmâlinin dışında eyaletlerde de merkeze bağlı beytûlmâllerin kurulduğu bilinmektedir. Hz. Ömer, Abdullah b. Erkam ve Muaykib b. Ebû Fâtıma'yı merkezdeki beytûlmâlde görevlendirmiş, Abdurrahman b. Ubeydullah el-Kârî'yi de bunların yardımcılığına getirmiştir. Kaynaklar, Hz. Ömer'in eyaletlere tayin ettiği valilerden ayrı olarak devlet gelirlerini tahsil etmek ve ihtiyaç fazlasını merkez beytûlmâline göndermek üzere beytûlmâl görevlileri tayin ettiğini kaydetmektedir. Halifenin kadılık ve beytûlmâl görevleri-

ni bazan aynı şahsa verdiği de olurdu. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd'u Küfe'ye hem kadı hem de beytûlmâl sorumlusu olarak tayin etmiştir. Beytûlmâlin sonraki yüzyıllarda büyük ölçüde varlığını sürdüren teşkilâtı Hz. Ömer zamanında tamamlanmış olduğundan araştırmacıların büyük bir kısmı beytûlmâlin kurucusu olarak onu gösterirler.

İlk dönemlerde beytûlmâlin muhafaza ve idaresinde kadıların önemli rol üstlendikleri görülmektedir. Hicrî 70-83 (689-702) yılları arasında Mısır kadısı olan İbn Huceyre aynı zamanda Mısır beytûlmâlinde de sorumlu idi. Bu dönemlerde devlete ait birçok fonksiyon camide icra edildiği gibi bazı bölgelerde beytûlmâl de camide korunmaktaydı. Mısır beytûlmâlinin ilk devirlerde Fustat'taki Amr b. Âs Camii'nde bu iş için yaptırılan bir bölümde muhafaza edildiği bilinmektedir. Endülûs'te de sadece vakıf gelirlerinden veya müslümanların yapmış olduğu yardımlardan oluşan ve genel beytûlmâlden ayrılması için "beytû mâli'l-müslimîn" denilen mallar şehirdeki en büyük camide ve başkadının nezâreti altında muhafaza edilmekteydi. Böylece beytûlmâlin ikiye ayrıldığı ve genel hazinenin yanı sıra özel birtakım gelirlerin saklandığı daha dar kapsamlı bir beytûlmâlin ortaya çıktığı görülmektedir. Burada genellikle şer'î vergiler toplanmaktaydı. Beytûlmâl adı daha ziyade bunun için muhafaza edilmiş ve kadının denetim görevi de çoğunlukla bu beytûlmâl üzerinde olmuştur. Diğeri ise bütün devlet gelirlerinin toplandığı ve "hizânetü'l-âmme" denilen genel devlet hazinesidir. Beytûlmâlin halkın paralarını muhafaza etme fonksiyonunun olduğu da söylenebilir. Bazı kaynaklarda müslümanların emanet bıraktıkları mallardan oluşan beytûlmâli genel beytûlmâlden ayırmak için birinciye "beytû mâli'l-kudât" denmekte ve sadece bunun kadının idare ve nezâretinde olduğu belirtilmektedir (Tyan, s. 407). Fâtımîler'de ve Memlûkler'de de beytûlmâl üzerinde başkadının bir nezâret görevinin olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet mallarının halifenin şahsî malı sayılmadığı anlayışı Hz. Peygamber döneminden itibaren mevcuttur. Hz. Ebû Bekir'in halife olduğu halde Ömer'in teklifine kadar şahsî için beytûlmâlden harcamaya yapmadığı ve beytûlmâl karşısında kendisini sadece bir kamu görevlisi olarak gördüğü bilinmektedir. Ancak

halifeye ait şahsî malların beytûlmâlden ayrı bir kurum olarak teşkilâtlanması (aş. bk.) sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu tür mallar Emevîler devrinde devlet hazinesinden ayrı mütalaa edilmiş ve Emevî halifeleri bazı harcamalarını şahsî mallarından yapmışlardır. İlk Emevî halifesi Muâviye, Sâsânî hükümdarlarının özel mülklerini kendi ailesi için muhafaza etmiş ve belirli harcamalarını bu mallardan yapmıştır. Bu malların Abbâsî halifeleri tarafından da aynı maksatla kullanıldığı ve Abbâsîler döneminde söz konusu malları idare etmek üzere özel bir divanın kurulduğu görülmektedir. Bu tür mallara "beytûlmâl-i hâssa" (beytû'l-mâli'l-hâssa), devlete ait diğer mallara da "beytûlmâl-i âmme" (beytû'l-mâli'l-âmme) denilmesi Abbâsîler döneminde ortaya çıkmış ve beytûlmâl-i hâssa tabiri muhtemelen ilk defa Abbâsî Halifesi Hâdî tarafından kullanılmıştır. Onun zamanında beytûlmâl-i âmme ve beytûlmâl-i hâssadan vezir İbrâhîm el-Harrânî sorumlu idi. Ayrıca beytûlmâl-i hâssanın başında "sâhibü beyti'l-mâli'l-hâssa" denilen bir görevli bulunmaktaydı. İki hazine arasındaki sınır zaman zaman beytûlmâl-i hâssa lehine aşılırsa da tam tersinin vuku bulduğu ve beytûlmâl-i hâssanın fevkalâde zamanlarda beytûlmâl-i âmmeyi takviye için kullanıldığı da olmuştur (örnekler için bk. Mez, I, 210-211; Levy, s. 306-307). Bu ayırım daha sonraki İslâm devletlerinde de görülmektedir. Memlûkler'de sultanın şahsî malları Dîvân-ı Hâs denilen ayrı bir divan tarafından idare edilir, başında bulunan kimseye de "nâzir-ı hâs" denirdi. Osmanlılar'da da aynı şekilde devlet hazinesine dış hazine, Hazîne-i Âmire, sultanın hazinesine iç hazine veya Enderun Hazinesi denilmekteydi.

Beytûlmâl teşkilâtının Abbâsîler döneminde en gelişmiş düzeyine ulaştığı görülmektedir. Beytûlmâle giren ve çıkanların kayıt ve idaresiyle sorumlu olmak üzere müstakil bir divan (Dîvânü beyti'l-mâl) bulunduğu gibi Dîvânü'l-harâc, Dîvânü's-sadaka, Dîvânü'l-cünd ve Dîvânü'n-nafakât gibi divanların da beytûlmâl idaresiyle yakın ilişkisi söz konusudur. Özellikle vilâyetlerdeki Dîvânü'l-harâc'lar devlet hazinesi yerine kaimdi. O bölgedeki memurların maaşları ve ordunun giderleri bu divandan karşılanır, artanlar nakit para veya mal olarak Bağdat'taki merkez beytûlmâline gönderilirdi. Dîvânü beyti'l-mâl'de her grup

mal için müstakil bir sicil tutulurdu (bk. DİVÂN).

Osmanlılar'da beytûlmâl "devlet hazinesi" anlamında kullanılmışsa da bu tabir daha sonra yerini hazine veya hazîne-i âmire terimlerine bırakmıştır (bk. HAZİNE). Ebüssuûd Efendi bir fetvasında, "Memâlik-i mahrûsenin arazisi beytûlmâl için hiyâzet olunmuş arâzi-i harâciyyedir" (Akgündüz, I, 149-150) derken beytûlmâl tabirini genel anlamıyla kullanmıştır. Bu mânada bazan "beytûlmâl-i müslimîn" şekli tercih edilmiştir. Nitekim Budin kanunnâmesinde, "...arz-ı mîrî demekle mâruf olan arâzi-i memleket gibi rakabe-i arz beyti-mâl-i müslimînin olup..." denmektedir (Barkan, s. 297; benzer kullanışlar için bk. s.115, 117-118, 210, 299-300, 326). Sonraları bu terim daha dar bir anlam kazanarak beytûlmâl gelirlerinden sadece biri için kullanılır olmuş ve vârisi hazır bulunmayan veya bilinmeyen ölünün terekesine ve bunların muhafazasıyla görevli kuruluşu beytûlmâl denilmiştir (muhtelif kanunnâmelerdeki örnekleri için bk. Barkan, s. 19, 34, 69, 80, 245, 280, 288, 317; Akgündüz, I, 181-182; II, 53, 119).

Yapısı ve İşleyişi. Klasik kaynaklarda ele alınıp ve işlenişinden anlaşıldığı kadarıyla beytûlmâl İslâm hukukunda sadece devlet mallarının muhafaza edildiği bir hazine olarak değil, aynı zamanda devletin taşınır taşınmaz mal varlığının bütünü ve leh ve aleyhinde hak ve borçların sabit olduğu müstakil bir kurum olarak kabul edilmiştir. Beytûlmâl adına borçlanıldığı durumlarda bu borca muhatap olan, borçlanmayı yapan kamu görevlisi değil doğrudan doğruya beytûlmâldir. Aynı şekilde beytûlmâl gelirlerinin mülkiyeti de doğrudan beytûlmâl için sabit olmaktadır. Devlet başkanının beytûlmâl üzerindeki yetkisi de bir kamu görevlisi yetkisidir; dolayısıyla harcamaları kendi isteğine bağlı olmayıp kamu yararıyla sınırlıdır. Hz. Ömer, kendisinin beytûlmâl karşısındaki durumunu vasîsinin yetim malları karşısındaki durumuna benzetmiştir. Bu anlayış İslâm tarihi boyunca esas itibariyle varlığını korumuştur. Endülûs Emevî Hükümdarı II. Abdurrahman bir sanatkâra devlet hazinesinden 30.000 dinar vermek istediğinde beytûlmâl görevlisi devlet hazinesinden böyle bir bağışta bulunamayacağını kendisine hatırlatmış ve hükümdar 30.000 dinarı şahsî hazinesinden ödemek zorunda kalmıştır. Bütün

bunlara dayanarak beytûlmâlin İslâm hukukunda hükmî şahsiyete sahip bir kurum gibi kabul edildiğini söylemek mümkündür. Nitekim gerek Mâverdî gerekse çağdaşı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, beytûlmâlin devlet mallarının muhafaza altında bulunduğu bir mekândan ibaret olmadığını, onun hak ve borçlara ehil bir kurum -her iki müellif de buna "cihet" demektedir- olduğunu belirtmektedirler (Mâverdî, s. 266; Ebû Ya'lâ, s. 251).

İslâm devletinin malî yapısının temelini oluşturan beytûlmâl çeşitli vergiler ve diğer gelirlerle beslenmekte ve bunlar belirli harcama kalemlerine sarfedilmektedir. Zaman içinde bu gelir ve giderlerde farklılıklar doğmuş bulunmakla birlikte yine de hiçbir dönemde değişmeyen gelir ve gider kalemleri söz konusu olmuştur.

Beytûlmâlin belli başlı gelirlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Zekât. Müslüman mükelleflerden para, ticarî mal, toprak ürünleri ve hayvanlardan % 2,5 ile % 10 arasında değişen oranlarda alınan vergi. 2. Humus. Savaş yoluyla elde edilen menkul ganimetlerden beytûlmâle intikal eden beşte bir oranında paylarla Hanefîler'e göre define ve madenlerden yine aynı oranda alınan hisseler. 3. Haraç. Gayri müslim toprak sahipleriyle haraç statüsüne tâbi toprakların maliki olan müslüman mükelleflerden alınan ve nisbeti değişen toprak vergisi. 4. Cizye. İslâm devleti tebaası olan gayri müslim erkeklerden alınan vergi. 5. Uşûr. İslâm devleti tebaası olan gayri müslimler (zimmî) tarafından ithal edilen ticaret mallarından % 5, yabancılar tarafından ithal edilen mallardan % 10 oranında veya mütekabiliyet esasına göre tahsil edilen vergi. Hukukçuların çoğu haraç, cizye ve uşûru fey* geliri olarak tek bir kalem halinde mütalaa etmektedirler. 6. Devlet arazisinden ve emlakından elde edilen gelirler. 7. Mirasçı bırakmadan ölenler ve irtidat edenlerin malları ile buluntu ve sahihsiz mallar. Mirasçı olmayan kimsenin malları Şâfiîler'e göre miras payı, Hanefîler'e göre ise sahihsiz mal olarak beytûlmâle kalmaktadır. İkisi arasındaki fark vasiyetin yerine getirilmesinde ortaya çıkmaktadır. Şâfiîler'de beytûlmâlden başka mirasçı olmadığı durumda da vasiyetin terekenin üçte birini aşmaması esastır; devlet de mirasçı olduğundan vasiyetin terekenin üçte birini aşan kısmı gerçekleştirilmez. Hanefîler'de ise beytûlmâl mirasçılar

arasında sayılmadığı için başka mirasçı yoksa vasiyetin tamamı yerine getirilir; geri kalan mal varlığı beytûlmâle intikal eder. Ayrıca Şâfiî ve Mâlikî hukukçularına göre beytûlmâl mirasçı olarak asabe* ve ashâbû'l-ferâiz* den sonra üçüncü sırada yer alırken Hanefîler'e göre zevi'l-erhâm* ve mevle'l-muvâlât* gibi farklı yakınlar da mirasçı sınıfına girmekte, ancak bu gruplarda kimse bulunmadığı takdirde vasiyetlerden artı kalan mal varlığı beytûlmâle kalmaktadır. 9. İnfak gelirleri. Olağan üstü durumlarda müslümanlardan istenen bağışlardır. Hz. Peygamber özellikle savaş masraflarını karşılamak veya fakir ve düşkünlere yardım etmek için müslümanlardan infakta bulunmalarını istemiştir.

Beytûlmâlin gelir kaynakları sadece bunlardan ibaret değildir. İhtiyaç halinde ve beytûlmâlin boş olduğu durumlarda İslâm devleti gerek servet gerekse gelirler üzerine yeni vergiler koyabilir. Çeşitli İslâm devletlerinde tarih boyunca bu türden birçok vergi tahsil edilmiştir. Osmanlılar'daki avârız vergileri bunun örneklerinden biridir. Zekât ve humus dışındaki vergi oranlarını devlet başkanı zamanın şartlarına göre serbestçe belirleyebilir. Nitekim Hz. Ömer Medine pazarına mal getiren Nabatlılar'dan genelde % 10 uşûr vergisi alırken pazara getirilmesini teşvik amacıyla buğday ve zeytinyağından % 5 vergi almıştır. Emevîler ve Abbâsîler döneminde yeniden konan birtakım vergilerin yanı sıra cizye ve haraç miktarlarının da arttığı görülmektedir.

Beytûlmâl gelirlerini devlet başkanının harcama yetkisi bakımından ikiye ayırmak gerekir. Bazı gelirlerin naslarda belirtilen sarf yerlerine harcanması zaruri olup başka yerlere kaydırılması imkânsızdır. Meselâ nerelere sarfedileceği Tevbe sûresinin 60. âyetinde belirtilen zekât gelirlerinin başka yerlere harcanması söz konusu değildir. Bu bakımdan devlet başkanının bu tür mallardaki yetkisi yed-i emnin kendisine bırakılan emanet mallar üzerindeki yetkisine benzetilmiş ve bunun sadece sarf yerlerine ulaşıncaya kadar bu gelirleri muhafaza etmek ve zamanı geldiğinde yerlerine ulaştırmaktan ibaret olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte devlet başkanının bu konuda sınırlı bir yetkiye sahip olduğu kabul edilmiştir. Nitekim devlet başkanı zekât gelirlerini Kur'an-ı Kerim'de belirtilen sekiz gruptan istediği

ne dilediği oranlarda ayırabileceği gibi ihtiyaç halinde sadece bir veya iki gruba da tahsis edebilir. Yalnız Şâfiîler bu konuda farklı düşünmekte ve zekât gelirlerinin sekiz eşit parçaya bölünerek her bir gruba kendi payının verilmesini gerekli görmektedirler. Öşür her ne kadar toprak ürünlerinin zekâtı demek ise de Ebû Hanîfe'ye göre bunun mutlaka zekât gruplarına dağıtılması gerekli değildir. Devlet başkanı bu gelirleri dilediği yerlere harcama yetkisine sahiptir. Şâfiîler'e göre ise öşür gelirlerinin de zekâtta olduğu gibi sekiz grup arasında paylaştırılma mecburiyeti vardır. Ganimetten devletin hissesine düşen beşte bir pay (humus) ise Hz. Peygamber'in sağlığında Enfâl sûresinin 41. âyetine göre Hz. Peygamber'e, yakınlarına, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara harcanırken Resûlullah'ın ölümünden sonra Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman döneminde sadece son üç gruba dağıtılmıştır. Hz. Ali de kendi döneminde buna uymuştur (Ebû Yûsuf, s. 21). Hanefîler bu uygulamayı esas alarak ganimet gelirlerinin bu üç gruba harcanması gerektiğini söylerler. Âyetteki hükümün genel oluşuna itibar eden Şâfiîler'e göre ise paylaşımda bir değişiklik yoktur, sadece Hz. Peygamber'in payı devlet başkanına intikal etmiştir; diğerleri de önceden olduğu gibi Ehl-i beyt, miskin, yetim ve yolda kalmışlara sarfedilmelidir. Harcama kalemleri bakımından define ve madenlerden alınan beşte birlik pay da bu gruba girmektedir. Ayrıca Şâfiîler gayri müslimlerden elde edilen fey gelirlerinden de beşte bir pay ayırmakta ve bunu humus içinde mütalaa etmektedirler. Humus gelirlerinin harcanmasında ise devlet başkanının takdir hakkı yoktur.

Tasarruf yetkisi devlet başkanına bırakılan ikinci grup gelirlerden biri feydir. Hz. Ömer Haşr sûresinin 7-10. âyetlerinde belirtilen hak sahiplerinin bütün müslümanları içine aldığı kanaatindedir. Haraç, cizye, gayri müslimlerden alınan uşûr vergisiyle savaş veya barış yoluyla alınan gayri menkuller ve diğer devlet gelirleri de bu bakımdan fey gelirleri gibidir. Devlet başkanının bu tür malları harcamadaki takdir hakkı mal sahibinin kendi malları üzerindeki yetkisine benzetilmiştir. Bu sebeple kamu yararı gerektiriyorsa bu malları satıp nakde çevirebilir, beytûlmâle ait toprakları vakıf mallarındaki hükümler geçerli olmak şartıyla kiraya verebilir, meyvelikleri or-

taklık suretiyle işletebilir. Harcama kalemlerinin tâbi olduğu bu farklı hükümleri göz önüne alan Hanefîler beytûlmâli zekât, humus ve fey beytûlmâli olarak üç grup halinde mütalaa etmişlerdir. Buluntu malları ise ayrı olarak düşünüp bu ayrımı dörde çıkaranlar da vardır. Devlet başkanı ihtiyaç halinde zekâtın sarf yerlerine fey gelirlerinden harcama yapabilir. Ancak zekât gelirini sarf yerleri dışına harcamak zorunda kalırsa daha sonra bu meblağı zekât beytûlmâline ödemek zorundadır.

Beytûlmâlin harcama kalemlerini de başlıca şu gruplar altında toplamak mümkündür: 1. Maaşlar. Beytûlmâl giderlerinin en önemli kalemini oluşturan maaşlar Hz. Peygamber döneminden itibaren bu kurum tarafından karşılanmıştır. Zekât gelirlerini toplamakla görevlendirilmiş memurların (âmil) maaşları da beytûlmâlden verilmeyle birlikte bunlar genel gelirlerden değil zekât gelirlerinden karşılanır. 2. Ordunun giderleri. Özellikle geçmiş dönemlerde beytûlmâlin en önemli gider kalemini teşkil etmiştir. 3. Diğer kamu giderleri. Genel olarak bayındırlık, eğitim, sağlık hizmetleri gibi diğer hizmetlerin masrafları bu grubu oluşturur. 4. Zekât ve humus giderleri. Zekât ve humus gelirleri Kur'an-ı Kerim'de açıkça belirtilen kimselere dağıtılmaktadır. Zekâtta hak sahibi olanlar fakirler, miskinler, zekât memurları, kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenen kimseler (müellefe-i kulûb), köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış olanlardır. Humus gelirlerinde hak sahibi olanlar ise yetim, miskin ve yolda kalmışlardır. 5. Genel yardımlar. Beytûlmâlden ihtiyaç sahibi halka yapılan yardımlar da önemli bir gider kalemini oluşturmaktadır. Nitekim Hulefâ-yi Râşidîn döneminde zekât dışındaki devlet gelirlerinden müslümanlara belli esaslar dahilinde ödemeler yapılmıştır. Hz. Ömer bu ödemeleri İslâm'a girmeye öncelik ve cihada katılma esasına dayanan bir sınıflandırmaya göre yapmaktaydı. Âkile*si olmayan veya fakir olan kimselerin diyetleri de beytûlmâl tarafından ödenir.

Bu giderler karşılandıktan sonra beytûlmâlde bir gelir fazlası kalırsa Hanefîler'e göre bu muhtemel masrafları karşılamak üzere beytûlmâlde alıkonur. Şâfiîler'e göre ise gelir fazlası bekletilmeden kamu yararına harcanır, ancak za-

ruri harcamayı gerektirecek yeni ihtiyaçlar ortaya çıktığı takdirde bunları karşılamak bütün müslümanlara farzdır. Bu konuda öne sürülen üçüncü bir görüş, bu fazlalığın muhafaza edilmesi veya kamunun yararına harcanması hususunun devlet başkanının takdirine bırakılması şeklindedir.

Bugün olduğu gibi devletin belirli bir zaman dilimi içindeki gelir ve giderlerinin önceden tahmin ve tasdikini içeren bir karar anlamındaki bütçe anlayış ve uygulamasına beytûlmâl kurumunun uzun tarihi içinde rastlanmamakta ise de devletin yıllık gelir ve giderlerinin birbirine denk olması, özellikle giderlerin gelirleri aşmaması gerektiği anlayışı hemen ilk dönemlerden itibaren mevcuttur. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği bir yazıda yılda bir gün devlet hazinesinin tamamen boş olduğunu belirtmekte, bununla da yıllık gelir fazlasının müslümanlara tamamen intikal ettirildiğini ve gelir gider denkleğinin sağlandığını anlatmak istemektedir. İbn Ebû'r-Rebî, Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh'a sunduğu eserinde gelirlerin giderlerden fazla olduğu bir devlette devlet başkanının doğru yolda, az olduğu bir devlette de yanlış yolda bulunduğunu, gelir ve giderlerin birbirine denk olmasının ise normal dönemler için makul telakki edildiğini belirtmektedir (Yeniçeri, s. 261-265).

İslâm tarihinde beytûlmâlin başka fonksiyonlar da icra ettiği görülmektedir. Bunların başında onun şahıslara borç vermesi gelmektedir. Özellikle İslâm tarihinin ilk dönemlerinde beytûlmâlin bu fonksiyonunun büyük işlerlik kazandığını söylemek mümkündür. Meselâ İbnü'l-Esir, Hz. Ömer'in Hind bint Utbe'ye beytûlmâlden 4000 dirhem borç verdiğini ve Hind'in bu parayı ticarî faaliyetlerinde kullandığını nakleder (el-Kâmil, III, 62). İbn Sa'd ve Taberî bizzat Hz. Ömer'in de muhtelif vesilelerle beytûlmâlden borç aldığı rivayet ederler. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Basra valiliğinde bulunan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, halifenin iki oğlu Abdullah b. Ömer ve Ubeydullah b. Ömer'e Basra beytûlmâlinde Medine'deki merkez beytûlmâline götürülmek üzere bir miktar para vermiş, onlar da bu para ile Irak'tan ticaret malı alıp Medine'ye götürmüşler ve orada satıp beytûlmâlin parasını ödemişlerdir. Hz. Ömer bu ticaretten elde edilen kârın yarısını beytûlmâl için alıkoymuştur.

BİBLİYOGRAFYA:

- Müşned*, I, 200; V, 445; Buhârî, "Zekât", 20, 60, 68-69; Müslim, "Zekât", 161; Ebû Dâvûd, "İmâre", 35; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 80; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 19-29, 45-51, 82-94, 131-137, 142-148; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, Kahire 1353, s. 261; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 276; Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvan), s. 135; Taberî, *Tarih*, Kahire 1939, I, 1850; V, 321; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 12; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 33-36; Mâverîdî, *el-Ahkâmû's-sultâniyye*, s. 266-268; Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmû's-sultâniyye*, s. 251-253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 62; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I, 91; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 20; Muhammed Kürd Ali, *el-İdâretü'l-İslâmiyye*, Kahire 1934, s. 1, 8, 14; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 362-387; Barkan, *Kanunlar*, s. 19, 34, 69, 80, 115, 117-118, 210, 245, 280, 288, 297, 299-300, 317, 326, 354, 385; S. A. Q. Huseynî, *Arap Administration*, Madras 1948, s. 19-20; Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, I, 189-236; D. Sourdel, *Le Vizirat 'Abbâside*, Damas 1959-60, I, 123; Hasan İbrâhim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1953, I, 490; a.mlf. — Ali İbrâhim Hasan, *en-Nuzumü'l-İslâmiyye*, Kahire, ts. (Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye), s. 221-250; E. Tyan, *L'Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, s. 404-410; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 75, 81; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 177-178, 231; a.mlf., "Budgeting and Taxation in the Time of Holy Prophet", *JPHS*, III/1 (1955), s. 1-11; Reuben Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1979, s. 305-327; Kose' Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Dohosho 1981, s. 91-139, 200-222; Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 47-55, 261-265; Abdülkerîm Abduh Hatâmîle, *el-Binyetü'l-idâriyye li'd-devleti'l-Abbâsiyye fi'l-kamî's-şâli'i'l-hicrî*, Amman 1406/1985, s. 56-65; Abdülhüseyn Ali Ahmed, *Beytû'l-mâl fi'l-aşri'l-Abbâsiyyi'l-evvel* (doktora tezi 1989), Mektebetü Nâdi Talebeti Katar bi'l-Kahire, nr. 15, s. 283-296; Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 297-301; II, 151-169; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahtilleri*, İstanbul 1990, I, 149-150, 181-182; II, 53, 119; S. M. Imamuddin, "Bayt al-Mal and Banks in the Medieval Muslim World", *IC*, XXXIV/1 (1960), s. 22-30; Zekerîyya Muhammed el-Kudat, "Beytû'l-mâl fi 'aşri'r-resûl", *Abhath al-Yarmouk*, IV/1, İrbid 1988, s. 7-35; Ebû'ulâ Mardin, "Beytûlmâl", *İA*, II, 591-593; Pakalın, I, 225-226; N. J. Coulson — R. Le Tourneau, "Bayt al-Mâl", *EI²* (İng.), I, 1141-1149; "Beytû'l-mâl", *Mv.F*, VIII, 242-264.

MEHMET ERKAK

BEYTÜLMÂ MÜR

(البيت المعمور)

Semada, içinde meleklerin ibadette bulunduğu rivayet edilen mâbed.

"Mâmur ev" veya "mâmur mâbed" anlamına gelen el-beytû'l-ma'mûr, Kur'an-ı Kerim'de (et-Tûr 52/4) Allah'ın üzerine yemin ettiği bir mekânın adı olarak ge-